

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7883862>

Анварбеков Исломбек Анварбек ўғли
Ҳикматова Маржона Зоир қизи
Саидова Дилнура Боғбек қизи

Аннотация: Шаҳарларда яшил зоналар барпо этишга эътибор кучаймоқда, бизнинг иссиқ ва қуруқ иқлимли шаротимизда дарахт-бута ўсимликларининг, айниқса, нинабаргли ва доим яшил ўсимликларнинг аҳамияти жуда катта. Кейинги йилларда аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш тизимида манзарали нинабаргли дарахтлар ва доим яшил буталар экиш кўлами ошди. Ўзбекистонда манзарали боғдорчиликни ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири – кўкаламзорлаштириш учун шаҳар шароитларида яшил дарахтзорлар барпо этиш учун биологик чидамли дарахт-бута турлари ассортиментини кўпайтириш ҳисобланади.

Калит сўзлар: дарахт-бута, манзарали, боғдорчилик, сохтакаштан, ўрмончилик, дарахтзорлар, эман.

Abstract: *There is an increasing emphasis on the establishment of green zones in cities, and in our hot and dry climate, trees and shrubs, especially deciduous and evergreen plants, are very important. In recent years, the planting of ornamental palm trees and evergreen shrubs in the greening system of residential areas has increased. One of the main directions of the development of ornamental horticulture in Uzbekistan is to increase the assortment of biologically resistant tree-shrub species for the establishment of green groves in urban conditions for greening.*

Key words: *tree-shrub, ornamental, horticulture, fake oak, forestry, groves, oak.*

Кириш

Оддий сохтакаштан (*Aesculus hippocastanum*) Баландлиги 40 м га етадиган йирик дарахт бўлиб, танаси кам шохланган, пўстлоғи қалин, бўйига ёрилган, қўнғир-жигаррангда. Новдалари қиррали, аввал тукли, яшил-қизғиш рангли, сўнг қўнғир-қизғиш рангга киради, барглари спираль шаклда жойлашади, кузда тўкилиб кетади. Банди калта, барг пластинкаси кенг ланцетсимон, дағал, четлари йирик тишчали, патсимон томирли. Ён баргчалари ингичка, чўзинчоқ бўлиб, тез тўкилиб кетади. Барглари тўлиқ ёзилиб бўлганда (апрель-май ойларида) гуллайди. Гуллари йиғилиб, 35 см узунликда бўлган гултўплами ҳосил қилади. Бу бошоқда ҳам чангчи, ҳам уруғчи ёки фақат чангчи гуллари ривожланиши мумкин.

Сохтакаштан одатда бир уйли ўсимлик бўлсада, икки уйли туплари ҳам учрайди, бу пайтда бирида фақат чангчи, иккинчисида уруғчи гуллар бўлади.

Сохтакаштаннинг гуллари шамол воситасида ва ҳашаротлар ёрдамида чангланади. Уруғчи гуллари 1-3 тадан бўлиб жойлашади. Улар тўрт ўрама ичида яширин ётади, гуллаш пайтида эса фақат тумшукчаси ва қисман гулкўрғони кўриниб туради. Нектарли ўсимлик ҳисобланади.

Ёнғоқ меваси октябрь ойининг бошларида етилади ва ноябрь ойи давомида ерга тўкилади. Бу вақтда қаттиқ тиканли шарсимон ўрамаси 4 қисмга ажралади. Ўрама ичида 1 тадан 3 тагача ёнғоқ бўлади. Меваси юпқа ёғочланган, дағал, жигаррангда, ялтироқ, туб қисмида рангли доғи бор. Ёнғоғи шарсимон, тухумсимон бўлиб, ёнидан эзик. Уруғи эндоспермасиз, эмбриони оқ-сариқ рангда, уруғ палласи серэт, пластик моддаси жуда кўп. Сохтакаштан ёш вақтида тез ўсади. Илдизи ўқ илдиз бўлиб, ерга чуқур кириб боради. Тўнкасидан кўкаради, кўп йил яшайди, 1000 йиллик дарахтлари қайд этилган. У Кавказнинг ғарбий худудидаги ўрмонзорларда, Кичик Осиёнинг шимолий қисмида ва Ўрта Ер денгизи атрофидаги худудларида асосан Болгария ва Грецияда кенг тарқалган. Шимолий Кавказнинг тоғ қияликларида, Оқдарё водийсида ўрмонзорлар ҳосил қилади. У ниҳоятда ёруғсевар ва иссиқсевар дарахт. Сохтакаштан Ўзбекистонда аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштиришда истиқболли тур ҳисобланади. Сохтакаштан аллеяларда, хиёбонларда, йўлаклар ва автотрассалар чеккаларида экиш учун тавсия этилади. Сохтакаштан қуруқ иссиқ ва қурғоқчиликка чидамли тур ҳисобланади. Ландшафт қурилишида кенг фойдаланилади.

Оддий эман (*Quercus robur*). Баландлиги 35-40 м, диаметри 1-1,5 м га етадиган дарахт. Ўрмон шароитларида танаси тўғри ўсади, шох-шаббаси қалин. Очиқ ерда ўсганда шохлари ён томонга ўсиб, кенг шох-шабба ҳосил қилади. Унинг пирамидасимон, шарсимон шох-шаббали, мажнунтол сингари манзарали шакллари бор. Пўстлоғи бўйига ёрилган, тўқ кулрангда бўлади. Ёш шохлари ва новдалари ҳам қўнғир-қизғиш рангда, қиррали. Куртаклари овал шаклда, йирик бўлиб, новданинг учида доира бўлиб жойлашади. Юқориги куртаклари ўткир учли, ёнидагиси йирикроқ. Барглари оддий тузилган, спираль шаклда, кузда тўкилиб кетади. Барг пластинкаси тескари тухумсимон, патсимон бўлакли, бўлаклари юмалоқ учи тўмтоқ. Ёнғоқмевалари узун бандли бўлиб, сентябрь ойидан бошлаб, айниқса, кузги совуқдан кейин тўкила бошлайди. Улар ҳар хил шаклда ва йирик-майда бўлиши мумкин.

Оддий эманнинг илдизи бақувват ўқ илдиз бўлиб, ерга 10-12 м га яқин кириб боради. Шамолга чидамли, 500-600 йилгача яшайди. Совуққа ҳам чидамли дарахт, ёруғсевар ва ҳар хил тупроқда ўса олади, лекин нам тупроқ унинг ўсиши учун энг қулай шароитдир. Шаҳар шароитларида газга ва қуруқ иссиққа чидамли. Эманнинг шох-шаббаси пирамидасимон шакли шаҳар шароитларида йўл чеккаларига, тротуарлар бўйлаб аллеялар барпо этишда кенг қўлланилади. Ландшафт қурилишда хиёбонларга, паркларга ва сув ҳавзалари бўйлаб экиш тавсия этилади.

Ўткир баргли заранг (*Acer platanoides*). Баландлиги 30 м га етадиган катта дарахт. Шох-шаббаси қалин, кенг, юмалоқ шаклда, барглари йирик панжали, ўткир учли, беш бўлаккли, бўлаklarининг учи юмалоқ-тўмтоқ. Бу заранг барг ёзишдан олдин – апрель ойида гуллади, гуллари сариқ-яшил, айрим жинсли бўлади. Меваси сентябрь ойида етилади ва узоқ вақт дарахтда сақланади. Уруғи йирик, ясси тузилган, қанотчалари бор. Уруғлари экишдан аввал 3 ой давомида стратификация қилинади, сўнг кўчатзорга сепилади. Табиий ҳолда кузда тўкилган уруғлари эрта баҳорда униб чиқади. Ўткир баргли заранг ёш вақтида тез ўсади, сўнг ўсиши секинлашади. Илдиз тизими ўқ илдиз типиди бўлади. Асосий илдизи ерга чуқур кирмайди, бироқ бақувват ён илдизлари ниҳоятда сертармоқ бўлади. Бу дарахт тўнкасидан кўкаради, пархиш йўли билан кўпаяди, у 150-200 йилгача яшайди. У япроқли ва аралаш ўрмонларда бошқа дарахтлар билан бирга ўсади. У етарли даражада совуққа чидамли. Баргининг йирик шох-шаббасининг қалин бўлиши унинг сояга чидамлилигини билдиради. У ер танлайди, шўртоб тупроқда ўса олмайди. Нам тупроқни хоҳлайди, қурғоқчиликка чидамсиз. Зарангнинг ёғочи қимматбаҳо ҳисобланади. У тиниқ сариқ ёки қизғиш рангда, оғир, қаттиқ бўлади. Гули нектарли. Аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштиришда катта роль ўйнайди, чунки унинг қизил барги ва шарсимон шох-шаббаси унга чиройли тус беради. Ўрмон ландшафтшунослигида ва ўрмон мелиорацияси ишларида ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Хиёбонлар, парклар ва аллеяларга кўплаб экилади.

Кумушсимон ёки қандли заранг (*Acer saccharinum*). Баландлиги 40 м, диаметри 1,5 м га етади. Пўстлоғи кулранг, барглари уч бўлаккли бўлиб, узунлиги 14 см, туб томони ўроқсимон тузилган. Бўлаklари яшил, туксиз. Гули қўнғироқ шаклда, узунлиги 5 мм, яшил-сариқ бўлиб, йиғилиб соябонсимон тўпгул ҳосил қилади. Меваси қанотчали бўлиб, узунлиги ёнғоқчаси билан биргаликда 4 см келади, туксиз. Бу заранг уруғидан яхши кўпаяди. Илдиз тизими ер юзига яқин жойлашади. Соясевар дарахт ҳисобланади. Кузда барглари тиниқ сариқ, пушти, қизил рангга кирганда жуда чиройли кўринади. У 300 йилгача яшайди. Ёғочи жуда қаттиқ ва пишиқ бўлади. Ундан ширин суюқлик олинади, унинг миқдори 6% га етади. Бунинг учун эрта баҳорда дарахтнинг танасини тешиб найча ўрнатади ва шираси йиғиб олинади. Битта дарахтдан олинadиган ширин суюқликнинг қуруқ қандга айлантириб ҳисоблагандаги ўртача вазни 1-3 кг га етиши мумкин. Бу заранг Шимолий Американинг АҚШ ва Канада давлатларининг шарқидидаги ўрмонларда ўсади. Бу зарангнинг манзарали шакллари бўлиб, улар кўкаламзорлаштиришда ва ўрмон ландшафтшунослигида кенг қўлланилади. Кумушсимон заранг Тошкент шароитларида яхши ўсади, шаҳар шароитларига яхши мослашади ва аллеяларга, хиёбонларга экиш учун тавсия қилинади.

Сада қайрағоч (*Ulmus densa*). Бу қайрағоч тури шарсимон зич шох-шаббасига эга манзарали дарахт, шох-шаббаси кенг, қалин пирамида шаклида,

пўстлоғи ёрилган қора рангда, барглари қалин, чўзинчоқ, тухумсимон, чети икки қатор тишчали. Баландлиги 12-14 метрга етади. Бу қайрағоч Марказий Осиёда тоғ дарёлари водийсида ўсади. У қадимдан аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштиришда кенг экилиб келинган, боғларда катта ариқлар бўйида экилган. Қўрғоқчиликка чидамли дарахт. МДХ нинг Европа қисмининг жанубий ҳудудларига ҳам манзарали дарахт сифатида экиш мумкин. Сада қайрағоч Тошкент шаҳри ва бошқа вилоят шаҳарларида кўкаламзорлаштиришда кенг фойдаланилмоқда, ландшафт объектларида манзарали дарахт сифатида кўплаб экилади. Альбиция ёки ипак акацияси (*Albizzia julibrissin*). Ўртача баландликдаги дарахт ўсимликдир, унинг баландлиги 10-12 м га, диаметри 40 см га етади. Шох-шаббаси соябон шаклда бўлиб, ниҳоятда чиройли. Шохлари кулранг, ясмиқчалари кўп, бир йиллик новдалари яшил, майда кулранг ясмиқчали, туксиз.

Барглари қўш патсимон мураккаб тузилган, баргчалари майда, ланцетсимон, узунлиги 8-12 мм, эни 0,5-0,6 мм, ҳар иккала томони яшил, туксиз. Май ойининг охири июннинг бошларида гуллайди. Гуллаш даврида дарахт жуда хушманзарали кўринишга эга бўлади. Гули нектарли. Меваси ясси дуккак. Ипак акациянинг тавсифли белгиларидан бири шуки, кечқурун қуёш ботгандан кейин барглари йиғилади ва осилиб туради, эрталаб кун ёришгач яна ўз ҳолига қайтади. Ёғочи қаттиқ, сариқ-жигаррангда, яхши рандаланади, жуда чиройли, шунинг учун мебель саноатида ишлатилади, ундан турли асбоблар ياسалади.

Ипак акация субтропик минтақа ўсимлигидир. Озарбайжоннинг жанубий ҳудудларида тоғ текисликларида ўсади. Пўстлоғида 8% га яқин ошловчи моддалар бор. Қора денгиз бўйидаги шаҳарларда кўкаламзорлаштириш мақсадларида кўп экилади. Тошкент шаҳрининг хиёбонларида, паркларида уни учратиш мумкин, лекин унчалик кўп тарқалмаган. Альбиция ёш вақтида қаттиқ совуқдан зарарланади. Лекин бизнинг шароитда қаттиқ совуқ кам бўлади, шунинг учун уни кенг миқёсда шаҳарларни ва қишлоқларни кўкаламзорлаштириш учун экиш тавсия қилинади. Уни якка-якка ёки гуруҳ-гуруҳ қилиб экиш мақсадга мувофиқ. Шаҳар шароитларига чидамли. Ландшафт объектларини барпо этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Хулоса

Бугун мамлакатимизнинг барча шаҳар ва қишлоқларида йирик ҳажмдаги қурилиш ишлари ва ободонлаштириш тадбирлари амалга оширилмоқда. Демак, бундай объектлар атрофида замон талабларига мос келадиган кўкаламзорлаштириш ва ландшафт дизайни ишларини амалга ошириш керак бўлади. Бунинг учун маҳаллий шароитга мос келадиган ва қуруқ иқлим шароитларида бемалол ўсиб ривожланадиган, ёшлигидан шакл бериб парваришланган манзарали япроқ ва нинабаргли дарахт кўчатларини етиштириш керак бўлади. Бунинг учун юқори деҳқончилик маданиятига эга бўлган манзарали кўчатзорлар тармоғини кенгайтириш, уларда инновацион

ғоялар ва илғор тажрибалар асосида етиштирилган манзарали дарахт-бута турларининг кўчатлари миқдорини ва сифатини ошириш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Азимов Х.А., Славкина Т.И., Есипова Т.В. Рекомендации по созданию и уходу за хвойными насаждениями в условиях городской среды. – Ташкент, ТашГУ, 1992. – с.27.
2. Вильданова К.Д. Декоративные кустарники. – Ташкент. Типография “Шарқ”, 2006. – с.45.
3. Методические указания по обрезке и формовке зеленых насаждений. – Ташкент, Главное управление благоустройства г. Ташкент, 2015. – с.18.
4. Славкина. Г.И, Подольская. О.И. Декоративное садоводство. Озеленение населенных мест– Ташкент, Изд-во.» Мехнат», 1981. – с.178.
5. Юсупов. А.А. Ш.Т ва бошқалар. //Ўзбекистон ҳудудини кўкаламзорлаштиришда фойдаланиладиган асосий манзарали дарахт ва буталар. – Тошкент, 2008. – б.154.